

УДК 159.947.23

АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ»

Крошка Н.П., аспірант
кафедри практичної психології
Запорізький національний університет

У статті проаналізовано підходи зарубіжних та вітчизняних вчених щодо сутності і визначення поняття «відповідальність». Відповідальність розглядається як волева якість, емоційне ставлення до обов'язку і волі (філософський підхід); особливий мотив людських вчинків (педагогічний підхід); актуалізація повноцінного розвитку людини, внутрішня саморегуляція і самодетермінація зрілої особистості, результат інтеграції всіх психічних функцій (психологічний підхід).

Ключові слова: відповідальність, волева якість, обов'язок, почуття відповідальності, почуття совісті, свобода вибору.

В статье проанализированы подходы зарубежных и отечественных ученых к определению и сущности понятия «ответственность». Ответственность рассматривается как волевое качество, эмоциональное отношение к долгу и свободе (философский подход); особый мотив человеческих поступков (педагогический подход); актуализация полноценного развития человека, внутренняя саморегуляция и самодетерминация зрелой личности, результат интеграции всех психических функций (психологический подход).

Ключевые слова: ответственность, волевое качество, долг, чувство ответственности, чувство совести, свобода выбора.

Kroshka N.P. ANALYSIS OF SCIENTIFIC APPROACHES FOR DEFINING “RESPONSIBILITY” CONCEPT

The article analyzes foreign and domestic scientists' approaches to defining the essence of “responsibility” concept. Responsibility is considered as a will property, emotional attitude to the duty and will (philosophical approach); special motive of human actions (pedagogical approach); actualization of a human complete development, internal self-regulation and self-determination of a mature personality, result of all mental functions' integration (psychological approach).

Key words: responsibility, will property, duty, feeling of responsibility, feeling of conscience, freedom of choice.

Постановка проблеми. Проблема дослідження відповідальності належить до складних і постійно актуальних проблем психології та цілого ряду наукових дисциплін, так чи інакше пов'язаних з людиною: філософії, педагогіки, соціології, психології тощо. Категорія відповідальності є втіленням істинного, найглибшого та принципового ставлення до життя, а проблема її становлення та розвитку в умовах соціуму є фундаментальною для психологічної науки. Незважаючи на представленість широкого спектру досліджень, проблема відповідальності продовжує вважатися однією з найскладніших і невирішених у психології. Виведення проблеми відповідальності з «латентного» стану та усвідомлення в новому змістовному і якісному об'ємі вбачається важливим науковим завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема відповідальності складна і багатоаспектна. Вона знайшла своє відображення у працях багатьох філософів, педагогів, психологів (Аристотель, Н.А. Басюк, І.Д. Бех, Л.І. Божович, Н.Г. Лусканова, А.С. Макаренко, В.М. М'я-

сищев, Платон, Г.С. Сковорода, О.Г. Спіркін, В.О. Сухомлинський, К.Д. Ушинський). Проблема відповідальності особистості у професійній діяльності є центральною в роботах сучасних українських та зарубіжних авторів (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Дементій, А. Маслоу, М.В. Муконіна, К. Роджерс, Дж. Роттер, М.В. Савчин, Т.М. Титаренко).

Однак проблема відповідальності особистості, залишаючись на недостатньому рівні феноменологічної опрацьованості, часто є центральною у працях сучасних науковців.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення результатів теоретичного аналізу поняття «відповідальність» в наукових теоріях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші згадування про відповідальність на Русі зустрічаються наприкінці Х ст., а саме після виходу в світ книги «Повісті тимчасових літ» За свідченням І.І. Срезневського, що вивчав цю роботу, у той період часу в літопису використовувався термін «відповідь», що за своїм змістом близький до поняття «відповідальність». Саме слово «відпо-

відальність» вперше з'являється в 1865 р. в науковій праці А. Бейна «Емоції і воля». На той час термін «відповідальність» за змістом тісно асоціюють з питанням карності, оскільки будь-яке питання, що виникає при обговоренні цього терміна, є питанням обвинувачення, засудження і покарання. В своїх працях вчений Дж.Ст. Мілль (XIX ст.), так само як і А. Бейн, пов'язує відповідальність з покаранням [21].

Поняття відповідальності розглядається багатьма суспільними науками. Проте найбільш фундаментально це поняття як окрема категорія знаходить своє обґрунтування у філософському дискурсі [6].

Філософи звертають особливу увагу на багатогранність відповідальності. Давньокитайський мислитель Конфуцій, аналізуючи взаємовідношення особистості і соціуму, розглядав це поняття як першочергове, яке сприяє встановленню порядку. Античні філософи Платон і Аристотель пов'язували поняття «відповідальність» зі свободою волі та свободою вибору, справедливо ставлячи питання про відповідальність за вчинки, звершені по незнанню, коли можливо передбачити результати своїх дій [10]. І. Кантом була зроблена спроба вивчення змісту поняття відповідальності на основі уявлення про гідність людської особистості [10, с. 6]. О.Г. Спіркін дав своє визначення феномена відповідальності – відображення в суб'єкті буття соціальної необхідності; розуміння сенсу здійснюваних дій, їхніх наслідків для певної соціальної групи, класу, партії, колективу і самого себе. Тут можна простежити сформований тогочасною ідеологією образ відповідальності [20]. Англійський філософ А. Бен розглядав поняття «відповідальність» у розумінні обвинувачення, засудження, покарання. Д. Міль детермінував її як «підзвітність» певній соціальній ролі, вираження свободи і необхідності [27].

Найбільш розповсюдженим у філософських дослідженнях є аналіз відповідальності як риси характеру, подібної до сміливості. Однак слід врахувати те, що відповідальність може проявлятися не лише в характері, а й у почуттях, свідомості, світосприйнятті, різних формах поведінки [11].

Проблема відповідальності є центральною в роботах зарубіжних авторів. Згідно з концепцією А. Маслоу самоактуалізація втілює повноцінний розвиток людини. Однак самоактуалізація – це завжди реальні вчинки, котрі виявляють особистісну активність та відповідальність. На думку вченого, самовдосконалення – головна тема свідомого життя людини, в якій ідеальна модель особистості – це відповідальна людина, котра незалежно робить свій вибір [8].

З тлумаченням відповідальності як головної ознаки сформованої особистості повністю погоджується К. Роджерс. Самовизначення – сутнісна ознака природи людини, тому кожен відповідальний за те, ким є [13].

Згідно з когнітивною теорією Дж. Роттера психологічного осмислення відповідальності ключовим є концепт локусу контролю, який узагальнено відображає очікування того, якою мірою люди контролюють та оцінюють власні дії та перебіг життя. Вчений, вживаючи термін «відповідальність», досліджує явище, котре описується ним як властивість інтернальності особистості та протилежності екстернальності [28, с. 420]. Відповідальність вивчається також в контексті локусу контролю та приписується або зовнішнім обставинам, або власним здібностям [29].

Історико-педагогічний аспект визначення сутності відповідальності особистості пов'язаний з роботами засновників гуманістичного напрямку у вихованні. Так, Я.А. Коменський у структурі особистості головним вважав почуття совісті та обов'язку, що виявляються через її відповідальність. Ж.-Ж. Руссо одним із перших впровадив у науковий обіг поняття індивідуального обов'язку особистості [27].

Розглянемо, як тлумачить педагогічна література поняття «відповідальність». Г.С. Сковорода розглядав процес формування відповідальності як перетворення відповідальних почуттів і відповідальної поведінки у звичку. На його думку, кожна людина відповідальна перед собою та іншими за обране нею місце в системі суспільних відносин і реалізацію своїх можливостей у власній діяльності. Погляди Г.С. Сковороди втілені в ідеї «спорідненої праці», близької внутрішній суті людини, що безперечно, передбачає наявність у індивіда сформованої звички відповідальної поведінки [18].

З позиції детермінізму до розгляду цієї проблеми звертався К.Д. Ушинський, розглядаючи обов'язок, відповідальність як «почуття суспільності» і вважаючи протилежним їх проявом егоїзм. Він, зокрема, писав: «Моральність і свобода – два таких явища, які неодмінно обумовлюють одне одного, без іншого існувати не можуть, тому що моральною є тільки та дія, що виходить із мого вільного рішення, і все, що здійснюється невільно, під впливом чужої волі, під впливом страху чи під впливом тваринної пристрасті, є якщо не аморальним, то в крайньому випадку неморальною дією» [26, с. 467]. Ми погоджуємося з К.Д. Ушинським і вважаємо, що відповідальність так чи інакше пов'язана зі свободою, та насам-

перед вона ґрунтується на внутрішній відповідальності особистості.

На думку А.С. Макаренка, у педагогічній діяльності повноцінне формування особистості неможливе без відповідальності за свої вчинки, без вимогливих і принципових відносин у колективі. Тільки таке цілеспрямоване виховання може сприяти виробленню звички до моральної поведінки, позитивних рис характеру і волі [7].

Нам імпонує думка В.О. Сухомлинського, який розглядає відповідальність як здатність особистості формулювати і виконувати обов'язки, здійснювати самооцінку і контроль. Він вважав, що ці компоненти можуть бути реалізовані тільки за умови залучення дітей до суспільної, пізнавальної і трудової діяльності, у яких їм вихованцям привласнюється морально-трудова досвід [22].

З огляду педагогіки поняття відповідальності розкривалось під різним кутом зору, що дає можливість відзначити багатогранність цього поняття.

Як психологічне явище відповідальність є внутрішньою саморегуляцією і самодетермінацією зрілої особистості, опосередкована ціннісними орієнтаціями, яка виявляється в усвідомленні людиною причин здійснюваних вчинків та їх наслідків і в контролі своєї здатності бути причиною змін у навколишньому світі та власному житті [25]. У психологічному словнику відповідальність розуміється як здійснюваний у різних формах контроль над діяльністю суб'єкта з точки зору виконання ним прийнятих норм і правил [3].

На рівні психологічного аналізу відповідальність формується як результат «інтеграції всіх психічних функцій і суб'єктивного сприймання навколишнього світу, оцінки власних чуттєвих ресурсів, емоційного ставлення до обов'язку, волі» [17]. Психологічний еквівалент відповідальності починає своє формування у дитини із твердження «я сам». Далі це проявляється в тезах дорослої особистості: «Я знаю, що роблю», «Я маю право чинити так, як вважаю за потрібне». Тобто відповідальність «представляє особистісний інтеграл способу самовираження, типу активності «я», рушійних сил її активності і одночасно позиції, яку вона займає і здійснює в житті» [4].

Певне відображення знайшла проблема відповідальності в дослідженнях психологів радянського періоду. Зупинимося на деяких із них.

С.Л. Рубінштейн вважав, що відповідальність нерозривно пов'язана із самосвідомістю особистості [15]. Під відповідальністю він розумів не лише усвідомлення наслідків вже скоєного, а й відповідальність за все

втрачене. Відповідальність виникає у зв'язку з тим, що скоєна дія не має вороття. І тому відповідальність – це здатність людини передбачати події або вчинки на момент їх скоєння, та протягом їх здійснення [16].

Інший дослідник проблеми відповідальності К. Мудзибаєв визначив відповідальність як певну якість, що характеризує «соціальну типовість» особистості. Він виділив такі найголовніші характеристики відповідальності, як точність, обов'язковність, пунктуальність, чесність, справедливість, готовність відповідати за наслідки власних дій, принциповість [9].

Так, В.І. Сперанський підтвердив теорію дуалізму відповідальності, тобто те, що відповідальність поділяється на дві підсистеми відносин. У першій відповідальність має ретроспективний характер, є соціальною підвітністю і санкцією за дії, що йдуть урозрив з інтересами суспільства. В другу підсистему входять взаємозв'язки між людьми, колективами, спільнотами, основаними на свідомому ставленні до діяльності, здійснюваної відповідно до потреб суспільства й окремої особистості. Друга система базується на внутрішній регуляції поведінки індивіда, відносно стійких правилах людського співжиття, моральних нормах [19].

Особливу зацікавленість представляють погляди на відповідальність К.О. Абульханової-Славської, в рамках яких ми знаходимо змістовні теоретичні ідеї щодо проблеми міри відповідальності. Виходячи з її визначення відповідальності як форми добровільного прийняття необхідності, автор висуває теза про те, що здійснення цієї необхідності відбувається в межах і формах, визначених самим суб'єктом. Принципово важливим є положення про те, що суб'єкт, розглядаючи себе відповідальною особою, сам визначає міру своєї відповідальності [23].

Л.І. Дементій детально аналізує відповідальну поведінку особистості, формами реалізації якої виступають забезпечення умов і засобів діяльності (тимчасове забезпечення, ступінь використання інформаційних ресурсів); доведення діяльності до отримання результату при непередбачених труднощах і суперечностях; здійснення діяльності в термін, забезпечення перебігу і завершення діяльності в часі; забезпечення високої якості виконуваної діяльності; самостійність при взятті зобов'язань щодо виконання діяльності (виняток опіки та зовнішнього контролю); добровільність при здійсненні діяльності; готовність йти на ризик для досягнення цілей діяльності; готовність допомогти іншому в процесі діяльності [5].

Узагальнюючи визначення поняття «відповідальності» науковців радянського періоду, ми ототожнюємо її із правильним розумінням людиною соціальних норм відповідальної поведінки, передбаченням наслідків своєї діяльності; громадською мотивацією відповідальної поведінки (усвідомлення суспільних цілей); вибором певної лінії поведінки (систематичне виконання своїх обов'язків, доведення дорученої справи до кінця).

Сучасна українська психологія характеризується інтересом до відповідальності як до психологічного поняття і до тих феноменів, які безпосередньо пов'язані з особистісною проблематикою.

І.Д. Бех розглядає відповідальність як особистісну якість. В основі цієї якості лежить усвідомлений індивідом загальнозначущий обов'язок, повинність у вчинку, визнання людиною причетності до соціуму, її власні переконання та моральні принципи. Відповідальність є особливим мотивом людських вчинків, яка відрізняється від усіх інших лише властивою рисою ідеальності. І саме наявність цієї риси у діяльності особистості сприяє її моральному розвитку і не перетворює відповідальність у засіб, за допомогою якого особистість прагне досягнути корисної для неї мети. Таким чином, моральна рефлексія передбачає здатність індивіда осмислити свої прагнення передбачити результати вчинків з урахуванням власних поглядів та поглядів інших людей, здатність до погодження цілей поведінки із засобами досягнення їх [1].

На відміну від І.Д. Беха, М.В. Савчин вважає відповідальність проявом різнопланової активності. На його думку, відповідальність є однією з найбільш загальних властивостей особистості, яка містить когнітивні, емоційно-мотиваційні, поведінкові компоненти а також компоненти афективно-мотиваційної, інтелектуальної та діяльно-поведінкової сфери людини як тілесно-душевно-духовної цілісності. Сформованість внутрішньої відповідальності вважається головним критерієм оцінки рівня моральної зрілості особистості студентів в цілому. Він вважає, що людина стає відповідальною в реальних життєвих ситуаціях та обставинах, що передбачають включення механізмів утворення у процесі прийняття обов'язку [17, с. 36]. Відповідальність є однією з найбільш загальних властивостей особистості, яка містить когнітивний, емоційно-мотиваційний та поведінковий компоненти [17].

У дослідженнях Т.М. Титаренко відповідальність неможливо розглядати відокремлено від поняття свободи. Вона зазначає, що відповідальність не суперечить свободі

вона є логічним наслідком, який об'єднує низку вчинків у життєвий шлях людини [24].

Поняття «відповідальність» тлумачиться як категорія, що відображає особливе соціальне, професійне, моральне ставлення до суспільства, людства загалом, характеризується виконанням морального обов'язку і професійних норм. У цьому визначенні відповідальність виводиться не тільки з моральних, але й з правових та інших соціальних стосунків [2, с. 213].

Українські дослідники зазначають, що відповідальність є особистісною якістю індивіда, яка тісно пов'язана зі зрілістю людини, характеризується свободою в прийнятті рішень, виборі цілей та способів, методів і стилів їх досягнення. Причому свобода передбачає ініціативне прийняття рішень зі знанням справи, перемогу над своїми егоїстичними потребами, бажаннями і прагненнями.

Отже, аналіз теоретичних підходів дає можливість визначити відповідальність як особистісне утворення, яке характеризує особистісну і соціальну зрілість у рамках загальної психології та в широкій сукупності теоретичних, прикладних та емпіричних досліджень психологів різних напрямів і шкіл та знаходить свою психологічну наочність, цілісність та глибину.

Висновки з проведеного дослідження. Проведений аналіз наукової літератури свідчить про те, що проблема відповідальності продовжує вважатися однією зі складних і недостатньо вивчених у психології. Здійснений аналіз окремих теоретичних підходів (філософія, педагогіка, психологія) дає можливість побачити широту спектра явищ, що охоплює відповідальність, а також прогрес на шляху психологічного пояснення феномена відповідальності.

Перспективними напрямами розвитку наукової проблематики надалі вбачаються дослідження такого виду відповідальності, як професійна відповідальність, а саме дослідження розвитку професійної відповідальності майбутніх фахівців авіаційної галузі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання : [наук.-метод. посіб.] / І.Д. Бех. – К., 1998. – 204 с.
2. Білокінь Р.М. Соціальна відповідальність і її вплив на розуміння сутності кримінальної процесуальної відповідальності / Р.М. Білокінь // Кримінально-процесуальне право та криміналістика. – 2015. – № 5. – С. 212–213.
3. Большой психологический словарь / ред.: Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК ; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 665 с.

4. Быков С.В. Проблемы психологии ответственности личности : [монография] / С.В. Быков – Тольятти : ВУиТ, 2004. – 213 с.
5. Дементий Л.И. К проблеме ответственности / Л.И. Дементий // Личность. Культура. Общество. – 2004. – № 23. – С. 264–274.
6. Ложкін Г.В. Поняття відповідальності в історико-філософському психологічному дискурсі / Г.В. Ложкін, О.В. Лазарко // Психологія і суспільство. – 2003. – № 4. – С. 61–62
7. Макаренко А.С. Методика виховної роботи / А.С. Макаренко. – К. : Радянська школа, 1990. – 366 с.
8. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 352 с.
9. Муздыдаев К. Психология ответственности / К. Муздыдаев. – М. : Наука, 1995. – 145 с.
10. Пазина О.Е. Социальная ответственность личности в современном обществе : автореф. дисс. ... канд. филос. наук / О.Е. Пазина. – Нижний Новгород, 2007. – 36 с.
11. Поняття відповідальності в психології та інших науках [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://winref.ru/000_uchebnyki/03800pedagog/22-24/342.htm.
12. Психологічна енциклопедія / авт.-упор. О.М. Степатов. – К. : Академвидав, 2006. – 360 с.
13. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К.Р. Роджерс – М. : Прогресс ; Универс, 1994. – 480с.
14. Розанова В.А. Психология управления : [учеб. пособ.] / В.А. Розанова – М. : ЗАО Бизнес-школа, 1999. – 352 с.
15. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб, 2000. – 712 с.
16. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии / С.Л. Рубинштейн – М. : Московиздат, 1959. – 456 с.
17. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки : [монографія] / М.В. Савчин – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.
18. Сковорода Г.С. Твори : у 2 т. / Г.С. Сковорода. – К. : Обереги, 1994– . – Т. 1 – 1994. – 532 с.
19. Сперанский В.И. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования / В.И. Сперанский. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 150 с.
20. Спиркин А.Г. Основы философии : [учеб. пособ для вузов] / А.Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1988. – 592 с.
21. Срезневський І.І. Історія української літератури: Перші десятиліття ХІХ ст. / І.І. Срезневський – К., 1992. – 435 с.
22. Сухомлинський В.О. Вибрані твори / В.О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1997. – 637 с.
23. Табунов Н.Д. К вопросу социальной ответственности в условиях групповой деятельности человека / Н.Д. Табунов // Сознание и личность. – 1998. – С. 244– 245.
24. Титаренко Т.М. Життєві завдання як практики самоконституювання особистості / Т.М. Титаренко // Соціальна психологія. – 2008. – № 6. – С. 3–4.
25. Толкачова А.В. До питання відповідальності підлітків загальноосвітніх шкіл-інтернатів / А.В. Толкачова // Педагогічний дискурс. – 2000. – Вип. 18. – С. 25–33.
26. Ушинський К.Д. Вибрані пед. твори / К.Д. Ушинський. – К. : Рад. Школа, 1983. – 496 с.
27. Якименко Л.Ю. Формування в старшому дошкільному віці відповідальності як базової якості особистості: теоретичний аспект / Л.Ю. Якименко. – 2013. – № 17(2). – С. 100–101.
28. Rotter J.B. Generalized expectancies for internal versus external locus of control of rein for cement / J.B. Rotter. –Washington : American Psychological Association, 1966. – 28 p.
29. Rotter J.B. A New Scale for the Measurement of Interpersonal Trust Text. / J.B. Rotter // Journal of Personality. – 1967. – № 35. – P. 45–54.